

EEN SCHRIJNEND GEBREK

Een begin van een christelijk-sociale visie op rentmeesterschap

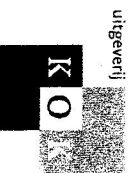
Dit is het vierde deel uit de serie CHRISTELIJK-SOCIAL DENKEN. Deze uitgave is gekoppeld aan de leerstoel christelijk-sociaal denken over economie en maatschappij, die op initiatief van het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) en het Slotemaker de Bruïne Instituut (SBI) is ingesteld aan de Faculteit der Economische Wetenschappen en Bedrijfskunde (FEWBE) van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Ter begeleiding van deze serie is een redactie in het leven geroepen, bestaande uit:

Drs. Evert Jan van Asselt	Prof. dr. Roel Kuiper
Prof. dr. Paul de Beer	Drs. Hein Pieper
Prof. dr. Jan Jacob van Dijk (voorzitter)	Dr. Jan Willem Sap
Prof. dr. Wim van de Donk	Prof. dr. Gerrit Schutte
Drs. Dirk Duizer	Drs. Hilite van der Streek
Drs. Wim Eikelboom	Prof. dr. Paul van Tongeren
Dr. Piet Hazenbosch	Dr. Paul Werkman
Prof. dr. Eduard Kimmann	Ir. Josine Westerbeek-Huizing
Drs. Huib Klamer	Drs. Jan Ekke Wiggoldus
	Dr. Rolf van der Woude

© 2011 Uitgeverij Kok – Utrecht
www.kok.nl

Omslagontwerp Garage BNO
ISBN 978 90 435 0789 9
NUR 740

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervaardigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Niet alleen, maar samen Over ontwikkelingssamenwerking en de rol van techniek

Henk Jochemsen

Inleiding

Ter opening een citaat:

"...farmers in remote African communities rejected new seeds... because... they readily discovered disadvantages in Green Revolution technologies that researchers had failed to anticipate. African farmers knew for example that the new wetland rice technologies were often labour intensive, when their own main problem was not lack of land but of labour."

In het debat over ontwikkelingssamenwerking is het nu vanuit de politiek *bon ton* om te zeggen dat die 'niet werkte'. Het citaat geeft een voorbeeld van een situatie waarin geboden hulp in de vorm van nieuwe technieken 'niet werkte', omdat de lokale situatie niet voldoende in beeld was gebracht. In onze cultuur staat nieuwe techniek zo ongeveer gelijk met 'ontwikkeling'. Maar in andere culturen geldt dat zeker niet zonder meer, in elk geval niet voor onze nieuwe technieken. Dit roept de vraag op naar wat we verstaan onder ontwikkeling en wat de rol daarbij is van techniek. Het is opmerkelijk dat in de discussie over ontwikkelingssamenwerking zo weinig fundamenteel nagedacht wordt over het begrip 'ontwikkeling', terwijl dit centraal staat in het geheel van activiteiten dat we met het woord ontwikkelings-

samenwerking aanduiden. Zou het besef van mislukking dat momenteel lijkt te kleven aan 'ontwikkelingssamenwerking', te maken kunnen hebben met onze invulling van het begrip ontwikkeling en van de rol van techniek daarin? En als dat zo is, moet dan een heroriëntatie op ontwikkelingssamenwerking niet uitgaan van een bezinning op wat we verstaan onder ontwikkeling? Het gegeven dat men nu in de sector soms liever over verandering, of over transformatie spreekt dan over ontwikkeling neemt deze fundamentele vraag niet weg maar laat die in andere termen staan.

Welnu, dat is precies wat ik in deze bijdrage beoog: een aanzet tot een dergelijke bezinning op 'ontwikkeling' en 'ontwikkelingssamenwerking'. Daarin zal ik speciaal aandacht geven aan de rol van techniek.

Ontwikkelingshulp

Het begin van de huidige ontwikkelingshulp, of politiek correcter, ontwikkelingssamenwerking, wordt vaak gelegd in de inaugurele rede van president Truman in de senaat van de VS.² Daarin zegt hij: *"...we must embark on a bold new program for making the benefits of our scientific advances and industrial progress available for the improvement and growth of underdeveloped areas..."*. Daarbij zal hij ongetwijfeld goede bedoelingen hebben gehad. Even verderop in zijn rede stelt Truman: *"The old imperialism – exploitation for foreign profit – has no place in our plans. What we envisage is a program of development based on the concepts of democratic fair-dealing."* Over de drijvende krachten in die groei en verbetering van de 'onderontwikkelde' gebieden (hij spreekt hier niet van landen) is hij duidelijk: *"Greater production is the key to prosperity and peace. And the key to greater production is a wider and more vigorous application of modern scientific and technical knowledge."*

1 P. Richards, *A green revolution from below? Science and technology for global food security and poverty alleviation*. Farewell address upon retiring as professor of Technology and Agrarian development, 18 november 2010 (Wageningen, 2010), 8.

2 <http://www.bartleby.com/124/press53.html>

De gedachte dat niet-geïndustrialiseerde landen onderontwikkeld zijn en dat wij hen moeten helpen zich ook te ontwikkelen komt bij Truman natuurlijk niet uit de lucht vallen. Adams wijst er in zijn informatieve overzichtsstudie op dat het begrip 'ontwikkeling' – in het Engels 'development' – in de 18e eeuw in de Engelse taal zijn intrede deed in de zin van een organische ontplooiing en groei. Maar in de 19e eeuw was ontwikkeling een lijnneaire theorie van vooruitgang geworden nauw verbonden met kapitalisme en westerse culturele hegemonie.³ De gedachte van verbetering en daarmee impliciet van onderontwikkeling was fundamenteel in de West-Europese koloniale expansie.

Hiermee zijn we eigenlijk al bij de kern van het verstaan van 'ontwikkeling' in het overheersende discours. Het gaat om vooruitgang. Vooruitgang in wetenschappelijke kennis, in technisch kunnen en in economische welvaart. En deze drie in onderlinge samenhang en in wederkerige versterking. Om met John Gray te spreken: "The core of the idea of progress is the belief that human life becomes better with the growth of knowledge."⁴ Het steven naar vooruitgang was vrucht van de cultuurbeweging van de modernisering en de Verlichting. En in het licht van de situatie van veel mensen in het Europa van de 18e eeuw was er reden om naar verbetering te streven. De gezochte 'vooruitgang' in verbetering van levensomstandigheden voor de meeste mensen is in de rijkere landen gerealiseerd met behulp van wetenschap en techniek en vruchten daarvan in de industrialisatie. Modernisering en moderne wetenschap zijn ten naauwste met elkaar en met 'ontwikkeling' en 'vooruitgang' verbonden. Voor ons onderwerp is van belang erop te wijzen dat de moderne wetenschap en daarmee de moderniteit, samenhangt met een bepaald mens-

en wereldbeeld dat in de loop van de Europese geschiedenis is ontstaan. Ik ga daar kort op in.

Omslag

Onze Europese cultuur is tot ver in de Middeleeuwen een religieuze cultuur geweest. Daarin stond een historische vorm van christendom centraal, beïnvloed en niet zelden vervoemd door andere religieuze invloeden. In die cultuur werden de werkelijkheid en het leven verstaan en kregen vorm vanuit de betrokkenheid op de geestelijke werkelijkheid. Dit hield een erkenning in van een zekere ordening in de zintuiglijk waarneembare werkelijkheid. Een consequentie van die orderings-opvatting is de overtuiging dat het handelen van de mens rust op een gegeven orde die in de werkelijkheid is gelegd. Het is, kortweg, de opvatting dat ordening en betekenis van de dingen voortgaat aan het (individuele) menselijke bestaan. In de joodse en christelijke geloofsovertuiging is die orde niet een vooraf gegeven star voorschrift of een onbuigzaam noodlot, maar vooral ook een bestemming die in het leven en in de geschiedenis gestalte moet krijgen. Die orde heeft geen zelfstandigheid ten opzichte van de Schepper (hierin ligt een verschil met het Griekse denken), maar rust in Gods onderhoudend werk. Deze visie houdt vervolgens in dat in de schepping mag en zelfs behoort te worden ingegrepen om het kwaad dat direct of uiteindelijk gevolg is van menselijke ongehooorzaamheid te beperken en te blijven trachten de bestemming van de schepping gestalte te geven tot Gods eer. Maar dat werken en ingrijpen dient uit te gaan van gegeven ordeningen en dient zich te richten op de gestelde bestemming, in de erkenning dat die niet zonder meer uit de werkelijkheid zijn af te lezen wegens de verstoringen en de wanorde die er ook zijn.

In de loop van de Middeleeuwen ontstaat een andere houding ten opzichte van de werkelijkheid. De zichtbare werkelijkheid wordt verzelfstandigd ten opzichte van de geestelijke werkelijk-

3 W.M. Adams, *Green development. Environment and sustainability in a developing world*, (London, 2009), 8.

4 J. Gray, *Heresies. Against progress and other illusions* (London, 2004), 5.

heid. De mens treedt tot de werkelijkheid in een relatie van subject tot object, de relatie die de wortel vormt van de moderne wetenschap en techniek. In die subject-object relatie, die zich kenmerkt door enkele vormen van abstracties, wordt afgezien van de geestelijke werkelijkheid en van gegeven zinverbanden. In plaats van het besef dat betekenis en bestemming vooraf gaan aan het individuele bestaan, kwam de ervaring op dat het individuele menselijke bestaan vooraf gaat aan de betekenis van de dingen en het leven. Dit houdt namelijk in dat de mens zelf en ieder individu weer opnieuw betekenis moet geven, niet alleen aan het eigen bestaan, maar aan heel de wereld waarin de mens leeft. De werkelijkheid bestaat uit op zich betekenisloze voorwerpen in een 'toevallige' constellatie. Pas door het gebruik en het nut voor de mens krijgen die voorwerpen betekenis en geeft de mens betekenis aan zijn eigen leven. De werkelijkheid wordt dan ook niet meer gezien als een waarde-volle schepping maar, op het eerste gezicht althans, als een toevallig ontstaan geheel dat uitgangsmateriaal vormt voor de constructie van een wereld naar eigen inzicht. De eigen behoeftebevrediging is daarbij leidend en de moderne methodieken en technieken vormen de aangewezen middelen.⁵

Deze benadering vormde de achtergrond van de opkomst van de moderne wetenschap en techniek en heeft geleid tot een explosie van een bepaald soort kennis die in de loop van de moderne geschiedenis heeft geresulteerd in allerlei mogelijkheden om in die werkelijkheid in te grijpen ten behoeve van de mens.

Maar het succes van wetenschap en techniek heeft geleid tot een overschatting ervan. De wetenschappelijk-technische benadering van de werkelijkheid is in de loop van de moderne geschiedenis – dus vanaf de 16^e eeuw – en vooral in de Verlichting het beslissende perspectief geworden op wereld en samenleving. De

wetenschappelijk-technische rationaliteit heeft daardoor voor het publieke leven een beslissende stem gekregen. Andere menselijke functies als emotionaleiteit, ethiek en geloof, zijn naar de marge van het persoonlijke gedrongen. In het publieke leven is de wetenschappelijk-technische rationaliteit gaan overheersen, vooral gericht op economische groei en materiële welvaart, kortom op 'vooruitgang'.

Problematisch

De manier waarop vooruitgang en ontwikkeling werden gerealiseerd was op een bepaalde manier wel effectief maar blijft ook problematisch. Effectief omdat de modernisering de materiële levensomstandigheden van mensen in de rijke landen drastisch heeft verbeterd. We zien dit bijvoorbeeld in de wijze waarop wij wonen, ons tegen onaangename weersinvloeden kunnen beschermen, ons kunnen kleden en voeden. Verder zijn de mogelijkheden van de geneeskunde en de gezondheidszorg tot het verhelpen van allerlei lichamelijke en psychische ziekten en aandoeningen en het verlichten van lijden geweldig toegenomen. Maar ook in de sfeer van kennis en cultuur heeft de wetenschap, samen met de techniek, een humanisering van het leven meegebracht. Ik denk dat geen van de lezers in alle eentijdsheid zou kunnen ontkennen dat we in ons leven verworvenheden van wetenschap en techniek genieten, die we niet graag zouden missen.

Maar het resultaat van de modernisering is ook problematisch. Vrij breed wordt aangenomen dat de (doorgeslagen) modernisering met haar instrumentalisering van de geschapen werkelijkheid in grootschalige productie- en consumptiesystemen, een belangrijke achtergrond vormt van de diverse crises die we nu meemaken, zoals de voedsel- en klimaatcrisis, de uitputting van bodemschatten, verlies van biodiversiteit, de waterproble-

5 R. Guandini, *Religie en openbaring* (Hilversum, 1963). Zie ook: E. Schuurman, *Geloven in wetenschap en techniek* (Amsterdam, 1998).

matiek.⁶ En dan heb ik het nog niet over de morele en geestelijke gevolgen van de marginalisering van godsdienst die ook voortkomt uit de werkelijkheidsopvatting van de moderniteit.⁷

Vooruitgang en ontwikkelingshulp

Het is niet moeilijk in te zien dat de hoofdstroom in het denken omtrent ontwikkelings-samenwerking zoals hierboven geschetst, wortelt in de moderniteit met haar visie op ontwikkeling en vooruitgang. Al zijn er ook elementen die stammen uit de Romantiek en daardoor geïnspireerde natuuropvattingen. Ik noem de nadruk op materiële economische groei en de dominante rol van de markt daarin, de onopgeloste spanning met natuurbeheer en duurzaamheid, het antropocentrisme, de technocentrische insteek, de nadruk op individualisering en op individuele rechten, ook al wordt dat in de praktijk wel gemitigeerd door een participatieve benadering die er vaak ook is. Heel centraal is ook de gedachte van de waardevrijheid van de bestaande structuren en ordeningen, zowel in de natuurlijke omgeving als in de sociale structuren.

Samengevat kunnen we stellen dat de 'ontwikkelingssamenwerking' zoals we die de laatste 60 jaar hebben gehad, gezien kan worden als een van de grote projecten van de moderniteit, en wel van een doorgeslagen moderniteit die onze wereld heeft doen belanden in een aantal samenhangende crises zoals hierboven genoemd. Maar als dit zo is, zou dit inzicht dan geen consequen-

ties moeten hebben voor de manier waarop we ontwikkeling en ontwikkelings-samenwerking invulling geven? Het zou dan toch ongerijmd zijn om zonder nadere kwalificaties ontwikkeling (van landen met een overheersend arme bevolking) te omschrijven als 'versnelde modernisering'.⁸ Immers, als ook de ontwikkelingslanden naar een economische productie en consumptie gaan zoals de rijke landen die kennen dan worden de crises alleen maar verergerd. Tegelijkertijd kunnen we vaststellen dat de voortschrijdende modernisering zoals die zich manifesteert in globalisering en voortgaande technische en economische ontwikkeling in een aantal gebieden en voor bepaalde groepen van de bevolking wel tot sterke economische groei heeft geleid. Het is dan ook voorstelbaar dat bepaalde groepen in de ontwikkelingslanden die naar eigen gevoel op het punt staan om ook van die economische groei te gaan profiteren, niet zitten te wachten op mensen uit de rijke landen die hen ontraden de weg van groei, namelijk meedoen in de technologische en economische globalisering, (verder) op te gaan. Daarbij behoort ook het gebruik van een (evenredig?) aandeel in de natuurlijke hulpbronnen – incl. fossiele brandstoffen met CO₂-uitstoot en de daarmee gepaard gaande klimaatproblematiek. De crises zijn veroorzaakt door de rijke landen, laten die ze dan ook maar oplossen – zo zouden we ons de reactie van die landen kunnen voorstellen. Met welk recht zouden we de ontwikkelingslanden het gebruik van

6 B. Goudzwaard, M. vanderVennen, D. van Heemst, *Hope in troubled times. A new vision for confronting global crises* (Grand Rapids, 2007). Zie ook: W. van der Linden, *Onnatuurlijk natuurlijk? Oriëntatie op de relatie mens-natuur* (Wageningen 2011).

7 H. Jochimsen & J. van der Stoep (eds), *Different cultures, one World. Dialogue between Christians and Muslims about globalization technology* (Amsterdam, 2010), 99.

8 De wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid geeft deze omschrijving van 'ontwikkeling'. Daarbij moet wel opgemerkt worden dat de WRR modernisering vooral omschrijft in termen van de grote instituties van de moderne democratische rechtsstaat, economisch productiesysteem, overheid, politiek en samenleving die zorgen voor goede voorzieningen m.n. op het gebied van gezondheidszorg en onderwijs en ruimte voor burgers om zelf mede vorm te geven aan hun leven. De cultureel-filosofische achtergronden en de problematische uitwerkingen daarvan in onze cultuur, zoals hierboven betoogd, komen in dat verband niet aan de orde. Zie: WRR, *Minder pretentie, meer ambitie. Ontwikkelingshulp die verschil maakt. Rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid* (Amsterdam, 2010) 51,62.

moderne wetenschap en techniek ten behoeve van hun ontwikkeling, economische groei en vooruitgang kunnen ontzeggen?

Dat in rijke landen wel een medeverantwoordelijkheid wordt gevraagd, blijkt onder meer uit het systeem van CO₂-credits. In dit systeem geven instanties uit de rijke landen mensen in arme landen geld om hun internationaal afgesproken CO₂-rechten niet te benutten. Dat kan bijvoorbeeld door mensen te helpen bij het aanschaffen van een biogasinstallatie voor het koken van hun voedsel in plaats van het koken op een houtvuur.⁹ Dit en dergelijke systemen gebruiken het marktmechanisme binnen internationale afspraken om noodzakelijke veranderingen te bewerkstelligen. Het is duidelijk dat de markt hier alleen werkt omdat door internationale afspraken bepaalde (productie)rechten een waarde hebben.

Tegen de achtergrond van de geschetste vragen wil ik in deze bijdrage nog op drie zaken ingaan. Allereerst wil ik iets zeggen over de systeemomslag die nodig is – en deels al gaande is – in onze moderne globaliserende samenleving. In de tweede plaats wil ik ingaan op een invulling van het begrip ontwikkeling die een normatieve basis kan bieden voor internationale samenwerking. Een samenwerking waarbinnen landen en instanties elkaar aanspreken op maatregelen die nodig zijn om tot de genoemde systeemveranderingen te komen. Tot slot wil ik kort nog iets zeggen over de rol van techniek binnen dit ontwikkelingsbegrip.

Omslag

Uit het bovenstaande zal duidelijk zijn dat we een overgang nodig hebben van een economie gebaseerd op rooibouw van de natuurlijke omgeving en hulpbronnen, naar een economie van voor-

zorg. De economie die is gebaseerd op uitputting van eindige hulpbronnen moet overgaan in een die is gebaseerd op hernieuwbare grondstoffen. Dus van een economie gebaseerd op fossiele grondstoffen (aardgas en aardolie) voor energie en voor een groot deel van de industriële productie, naar een economie gebaseerd op zonne-energie, windenergie en eventueel biobrandstoffen en biologische productiewijzen. Het streven naar een *biobased economy* en *cradle-to-cradle* vormen uitingen van deze omslag, maar moeten nog aan volume winnen. Ditzelfde geldt voor het zoeken naar een meer duurzame en ethisch verantwoorde landbouw. Met name op het gebied van landbouw en energievoorziening zal naar een grotere diversiteit van schaalgroottes toegewerkt moeten worden. Energieopwekking via hernieuwbare bronnen zullen vooral ook regionaal gerealiseerd moeten worden in relatief kleinschalige bedrijven.¹⁰ Hetzelfde geldt voor een meer ecologisch verantwoord landbouw.¹¹ Dit houdt onder meer in minder of geen gebruik van kunstmest en zoveel mogelijk gesloten kringloop van mineralen en gebruik van landbouwkundige methoden van productieverhoging en gewasbescherming.¹²

Een dergelijke omslag kan in ontwikkelings samenwerking alleen tot stand komen als mensen zich willen verbinden aan een bepaalde normatieve visie op leven en samenleven. Een noodzakelijke, alhoewel niet voldoende, voorwaarde voor een dergelijke verbintenis is een inspirerend en overtuigend zicht op de eigen plaats in de samenleving en de bijdrage die men zelf kan leveren.

10 H. van den Berg & R. Nijhoff (red.), *Bio-energie. Natuurlijk beter? Duurzame inzet van groene grondstoffen*, (Amersfoort, 2009).

11 O. de Schutter, *Report submitted by the Special Rapporteur on the right to food*, Olivier De Schutter, United Nations. Human rights Council doc. A/HRC/16/49, 20 december 2010.

12 J. Visser, *Down to earth* (Wageningen, 2010). Zie ook: M. Vonk & J. Bloemhof (red.), *Duurzaamheid. Kiezen voor kwaliteit* (Amsterdam, 2011), 37-58.

9 Zie http://en.wikipedia.org/wiki/Carbon_credit en <http://www.fairclimatefund.nl/klimaatprojecten/>

Een goed uitgangspunt daarvoor is mijns inziens de christelijk sociale visie op de samenleving die voortbouwt op de eerdergenoemde benadering van de werkelijkheid waarin betekenis en ordening voortgaan aan bestaan. In deze visie is een belangrijke plaats ingeruimd voor de diverse maatschappelijke verbanden. Vanuit deze visie wil ik nu eerst ingaan op het begrip ontwikkeling en vervolgens op ontwikkelingssamenwerking en de plaats van wetenschap en techniek daarin.

Ontwikkeling als waardenrealisering

We zagen reeds dat in het overheersende ontwikkelingsdenken het doel primair economische ontwikkeling is. Deze moet dan wel duurzaam zijn, ook in sociaal en in ecologisch opzicht: de breed aanvaarde maar niet eenduidige *Triple P*-gedachte. We zagen ook dat het overheersende denken over ontwikkeling in onze cultuur juist tot grote problemen heeft geleid. Daarom is het overdragen van onze onhoudbare manier van produceren en consumeren op ontwikkelingslanden geen aanvaardbare weg. Een systeemomslag is nodig. Die vereist een andere visie op ontwikkeling en vervolgens op ontwikkelingssamenwerking.

Als een goed beginpunt van een andere visie kan een belangrijke opmerking van Goudzwaard en anderen dienen.¹³ Zij hebben er mijns inzien terecht op gewezen dat er in de overheersende westerse cultuur een gevaarlijke omkering in waardehiërarchie heeft plaatsgevonden. De waarden van economische groei, welvaart, geluk, veiligheid en bescherming van eigen identiteit zijn tot de hoogste waarden verklaard. Als deze naar gerealiseerd worden dan zal een rechtvaardige, zorgzame en duurzame samenleving met gelukkige mensen het gevolg zijn. Maar het is precies andersom. We moeten allereerst streven naar realisering

van fundamentele waarden als gerechtigheid, barmhartigheid, rentmeesterschap, zorg en aandacht voor mens en schepping – om er maar een paar te noemen. En als vrucht van dat streven kan ook welvaart, welzijn en veiligheid tot stand komen. Wat betekent dit voor ontwikkeling en ontwikkelingssamenwerking?

Normatieve praktijk

Mensen zoeken welzijn, ten minste in de driedelige invulling van levensonderhoud, ervaren kwaliteit van leven en zineraring. Dit alles doen mensen veelal niet individueel, maar in tal van sociale praktijken en instituties die elk voor zich gericht zijn op de realisering van bepaalde wezenlijke waarden in het menselijke leven en samenleven. Ontwikkeling zou ik willen zien als het proces dat vrucht is van menselijk handelen gericht op *waarderealities in de diversiteit van de praktijken en instituties*.¹⁴ Ontwikkeling is dan ook niet zozeer een voortbrengsel van doelrationeel menselijk handelen, maar vrucht van normatief handelen in een diversiteit van praktijken. Als realisatie van waarden in die diverse praktijken en verbanden nagestreefd wordt op een wijze die de eigen normativiteit van elk van die praktijken honoreert, dan leidt dat tot zinnontsluiting en goede ontwikkeling. Bijvoorbeeld dat het onderwijs is gericht op vorming van de studenten en niet primair op winst maken, dat gezondheidszorg is gericht op het gezondheidsbelang van de patiënt ongeacht afkomst, geslacht, status, gezondheidstoestand, dat de rechtspraak plaatsvindt zonder onderscheid des persoons, dat landbouw zo wordt ingericht dat de natuurlijke en culturele basis van de productiviteit niet

13 B. Goudzwaard, M. vanderVennen, D. van Heemst, *Hope in troubled times. A new vision for confronting global crises* (Grand Rapids, 2007), 106.

14 H. Jochemsen, *Opdat het gras weer bloeit. Ontwikkeling, levenswetenschappen en religie. Rede gehouden bij de openbare aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de Reformatorische Wijsbegeerte aan de Wageningen Universiteit en Researchcentrum* (Wageningen, 2009).

wordt aangetast. Zoals reeds opgemerkt moeten de waarden van de diverse verbanden ook op *eigen wijze* nagestreefd worden. Others zullen in een gezin op een andere manier het 'recht' handhaven dan de overheid dat doet in de samenleving en een kerk in haar interne organisatie. Zo gaat een universiteit anders om met haar studenten dan een bedrijf met haar medewerkers. Verschillende sociale verbanden hebben dus onderscheiden leidendepatronen en daarbij behorende taalvelden. In de zorg hoort de taal van de markt niet thuis – wat niet wil zeggen dat men in de zorg niet efficiënt moet werken – evenmin als in het onderwijs. Zo kunnen ontwikkeling en ontwikkelingssamenwerking in hun breedte niet adequaat beschreven worden in de taal van de markt noch in de taal van het publieke bestuur en het recht, hoe wezenlijk die domeinen op zichzelf ook zijn. De taal van waarden, van welzijn en zinervaring is onontbeerlijk. En dan niet slechts als afgeleide van meer welvaart en politieke vrijheid, maar als primaire waarden die mensen nastreven in een diversiteit van verbanden. Waar die eigen normativiteit van verbanden niet wordt gerespecteerd maar bijvoorbeeld worden gelegd onder het juk van een neoliberale economische of een socialistisch-collectivistische visie op ontwikkeling vindt zintoesluiting plaats en is sprake van een verstoorde ontwikkeling.

Ontwikkelingssamenwerking dient gericht te zijn op bevordering van een goed functioneren van, in een bepaalde context, relevante verbanden, praktijken en instituties. Men kan denken aan de praktijk van landbouw, onderwijs, gezondheidszorg, publiek bestuur, handel, ondernemen, journalistiek. Want het goed functioneren van de diverse praktijken in onderlinge samenhang schept een goed uitgangspunt voor de ervaring van welzijn door mensen. Ontwikkelingswerk is, kort gezegd, zin-gerichte vormgeving, waarbij die vormgeving zowel betrekking heeft op de sociale als op de fysieke werkelijkheid.

Dit houdt inderdaad in dat ontwikkelingssamenwerking *princiepief* samenwerking op basis van gelijkwaardigheid moet zijn.

Hoe een en ander in die praktijken die men tracht te bevorderen precies wordt ingevuld, behoort tot de competentie van de professionals in die praktijken. De ontwikkelingswerker kan daarover wel haar of zijn ideeën hebben en die bij gelegenheid naar voren brengen, maar de verantwoordelijkheid moet blijven bij wie die hoort. De ontwikkelingswerker faciliteert.

Bovendien moet ontwikkelingswerk *princiepief* als samenwerking gezien worden omdat *wij* even goed als *zij* moeten ontwikkelen en veranderen. In veel rijkere landen worden diverse sociale sferen, waar onder zorg en onderwijs, steeds meer overheerst door het economische en technische denken waardoor de centrale waarden van deze families van praktijken onder druk komen te staan. Ditzelfde is nu bezig op het terrein van ontwikkelingssamenwerking. Nu zijn technische en economische ontwikkelingen ongetwijfeld een cruciale dimensie van een evenwichtige samenlevingsontwikkeling, maar daarbij zal altijd de samenhang met andere verbanden in het oog gehouden moeten worden. Iedere overheersing van een samenleving door een van de verbanden – of dit nu het bedrijfsleven is of een bepaald georganiseerd godsdienstig systeem – beknot de menselijke vrijheid en verantwoordelijkheid en frustreert de realisering van bepaalde waarden.

Regulatieve zijde

Ter afronding van deze bespreking van 'ontwikkeling' en 'ontwikkelingssamenwerking' wil ik nog ingaan op een dimensie van sociale verbanden en praktijken die te maken heeft met de vraag waar de zo-even genoemde samenhang tussen de diverse verbanden vandaan komt. Ik grijp hier terug op een inzicht van Machtyre die stelt dat mensen het goede, morele leven op drie manieren invulling geven.¹⁵ Dit is in praktijken en verbanden

15 A. Machtyre, *After Virtue. A study in moral theory* (London 1985), 187-222.

zoals hierboven besproken. Maar verder ook in het persoonlijke levensverhaal dat mensen schrijven met hun leven, en in morele tradities en gemeenschappen waartoe mensen behoren. Deze beide gestalten van het morele leven geven samenhang en een nadere invulling van de diverse praktijken waarin mensen fungeren, bijvoorbeeld gezinspraktijk, lid van kerkelijke gemeente, praktijk van dagelijkse beroepsuitoefening, lid van een sportvereniging. Kenmerkend voor die morele tradities en gemeenschappen waartoe mensen behoren, zijn visies op mens en wereld en op het goede leven, veelal geworteld in een religieuze overtuiging dan wel een al dan niet gearticuleerde levensbeschouwing. Hierin gaat het om die overtuigingen, motieven en beelden die voor mensen het interpretatiekader vormen van waaruit ze hun leven duiden en daarin zin trachten te ervaren.

Welnu, diezelfde overtuigingen, motieven en beelden zullen een rol vervullen in de uitoefening van de beroepspraktijk van de betreffende mensen. Dat geheel van mede richtinggevende noties kunnen we de regulatieve zijde van praktijken noemen. Deze zijde heeft dus betrekking op de religieuze dimensie van het menselijke bestaan, waarin geloof, vertrouwen als functie centraal staat. Met andere woorden, naar mijn inzicht worden sociale praktijken als beroepspraktijken naar hun aard altijd mede door levensbeschouwelijk- dan wel religieus-bepaalde opvattingen ontsloten, of toegesloten. Dit inzicht staat haaks op het streven van de moderniteit religieuze overtuigingen buiten de publieke sfeer en derhalve ook buiten beroepspraktijken te houden. Maar die dimensie blijft zich steeds dringender te melden. Ook in de sector van ontwikkelingssamenwerking is, met name sinds minister Van Ardenne, meer aandacht gekomen voor de betekenis van religie. Men is zich in de sector weer meer gaan realiseren dat de meeste mensen in deze wereld zich op een of andere wijze verbonden weten met een religieuze traditie. Dit geldt vaak in sterke mate voor de volken die we nu juist willen helpen in ons ontwikkelingswerk. Als we het dus hebben over

partnership in de samenwerking en *ownership* van het ontwikkelingswerk waarin we betrokken zijn, dan kan het niet anders of die mensen moeten ook in hun religie en daarmee verbonden levens- en wereldbeschouwing serieus genomen worden. Seriesus nemen, kan ook betekenen bevragen; niet in de eerste plaats om te kritiseren maar om te begrijpen. Overigens is in een oprechte dialoog ook ruimte voor kritische bevraging. Religieus gewortelde opvattingen over leven en wereld zijn niet per definitie boven alle kritiek verheven. Tegelijkertijd is het in het ontwikkelingswerk van belang om eerst grondig te luisteren naar de mensen met wie men wil gaan samenwerken in hun ontwikkeling.

Christelijke regulatieve noties

Ik noem hier enkele noties die vanuit een christelijk perspectief mede invulling en sturing kunnen en behoren te geven aan de praktijk van ontwikkelingssamenwerking. Allereerst het schepingsmotief dat vraagt om respect en zorg voor mens en wereld maar iedere verabsolutering van iets uit de geschapen werkelijkheid afwijst, of het nu economische groei, beheersing van het leven of gezondheid, of wat ook, betreft. Hoe waardevol deze zaken ook zijn, juist hun verabsolutering zou meebrengen dat de waarden van rechtvaardigheid, dienstbaarheid aan God en de naaste, zorg voor mens en schepping daaraan ondergeschikt gemaakt worden. Verder ook het motief van het kwaad en de gebrokenheid in het leven van mensen en in de werkelijkheid die ten diepste een religieuze wortel hebben en dus nooit met wetenschap en techniek overwonnen kunnen worden. Al kunnen kwalijke gevolgen ervan wel worden bestreeden. Het christelijke denken is anti-utopisch. Dit houdt bescheidenheid in ten aanzien van ons inzicht – wij allen kennen ten dele de werkelijkheid – en mogelijkheden. Een besef ook dat toepassing van nieuwe technische mogelijkheden altijd een prijs meebrengen en genormeerd gebruik aangewezen is om die zo laag mogelijk te houden. Maar de christe-

lijke levensbeschouwing is niet pessimistisch. Het bevrijdings- of verlossingsmotief door Christus betekent dat de geschapen werkelijkheid principieel is gezet op de weg naar de realisering van de oorspronkelijke bestemming. Maar dan als gave van God die in geloof aanvaard moet worden. Deze verwachting verzet zich tegen iedere vorm van triumfalisme of fanatisme. Ze zet wel in beweging. De mens wordt geroepen zich op die weg te stellen en van die bestemming iets zichtbaar te maken in het leven.

Tegen deze achtergrond maak ik nu nog enkele opmerkingen over de inzet van techniek in de praktijk van ontwikkelingsamenwerking.

Techniek in OS

In het bovenstaande zijn kritisch opmerkingen gemaakt aan het adres van de moderne techniek zoals die vaak is ingezet in ontwikkelingsamenwerking. Dit betekent evenwel niet dat mijns inziens techniek niet belangrijk zou zijn in het proces van ontwikkeling van samenleving en cultuur en daarmee voor ontwikkelingsamenwerking. In de praktijk van ontwikkelingsamenwerking gaat het om samenwerking waarbinnen overdracht plaatsvindt van kennis en vaardigheden en zo nodig ook van materiële middelen. Centraal staat dus de vorming van mensen en van hun instituties en praktijken. Het gaat, zoals we zagen, om zingerichte vormgeving. Dit vormgevende vermogen is ook kenmerkend voor techniek. Het is dan ook voor de hand liggend dat in die zingerichte vormgeving techniek een belangrijke rol zal spelen. Techniek en de wetenschap ervan, technologie, kennen altijd een historische en culturele context. Techniek ontwikkelt zich niet in een cultureel vacuüm maar is onderdeel van de bredere cultuur en vormt deze mede. Techniekontwikkeling en -toepassing geven uitdrukking aan de waardenovertuigingen van mensen en gemeenschappen in een bepaalde culturele en

historische situatie. In de moderniteit is de techniek in sterke mate in dienst gekomen van de 'vooruitgang' (zie boven), te weten beheersing van het leven en de levensomstandigheden en materiële economische groei. Deze weg loopt stuk, zo zagen we. De implicatie van het hierboven beschreven praktijkmodel voor techniekontwikkeling en -toepassing in het kader van ontwikkelingsamenwerking is dat kennisoverdracht en het introduceren van nieuwe technieken plaatsvindt op een wijze waarbij die zinvol ingevoegd kan worden in de ontwikkeling zoals de plaatselijke bevolking die ziet en wil. Techniek behoort een ontwikkelingsproces te dienen die zich kenmerkt door een simultane realisering van waarden en bijbehorende normen en niet eenzijdig gericht is op maximalisering van economische winstgevendheid. Daarbij dient die bevolking zoveel mogelijk actor te blijven van haar eigen ontwikkeling. Als ontwikkelingsamenwerking werkelijk samenwerking is op basis van overeenstemming over een geheel van waarden dat nagestreefd zal worden en over de bijbehorende normen, dan kan en moet ook de inzet van moderne technieken en methoden en de vraag naar de wenselijke institutievorming (bijvoorbeeld in het onderwijs, gezondheidszorg en publiek bestuur) aan de orde komen. Vooral maatschappelijke organisaties kunnen betrokken zijn in een dergelijke ontwikkelingsamenwerking op basis van gedeelde waarden. Dat onderstreept het belang van deze organisaties voor een evenwichtige, genormeerde ontwikkeling. Daarbij moeten we ons natuurlijk wel realiseren dat zowel in de rijkere als in de armere landen een verscheidenheid aan waardenovertuigingen bestaat, tot uitdrukking komend in een diversiteit aan maatschappelijke organisaties.¹⁶ In

16 Hierbij zij nog de kanttekening gemaakt dat de zogenaamde NCO's (non governmental organisations) waarmee vaak wordt samengewerkt, niet per definitie een verworteling hebben in de lokale samenleving, maar een organisatie van professionals kunnen zijn die opdrachten van 'noordelijke' donoren uitvoeren en een verlengstuk daarvan kunnen worden.

een dergelijke context kunnen met steun vanuit rijke landen, gemeenschappelijk keuzes gemaakt worden die tot een andere ontwikkelingsweg leiden dan die de geïndustrialiseerde landen hebben afgelegd. Bijvoorbeeld bij de infrastructuur voor energievoorziening en de inrichting van de landbouw.

Laatstgenoemde sector is in veel ontwikkelingslanden van groot belang zowel in economisch opzicht als met het oog op de voedselzekerheid van de plaatselijke bevolking en van de wereld. De industrialisering van de landbouw die vooral na de Tweede Wereldoorlog tot stand is gekomen en mogelijk is gemaakt door moderne technieken, betekende niet alleen een productieverhoging maar een volledig herstructurering van de sector met diepingrijpende landbouwkundige en sociale gevolgen. Naast positieve zijn er ook veel negatieve effecten die steeds duidelijker worden.¹⁷ Inzet van agrarische wetenschappen in ontwikkelingswerk dient dus nadrukkelijk onderscheiden te worden van een proces van industrialisering van de landbouw. Dit betekent in elk geval dat de vraag naar de optimale schaalgrootte steeds weer expliciet gesteld moet worden en er nagedacht moet worden over een aangepast technologie in de landbouw en aanpalende sectoren. Dit kan samengaan met de inzet van de modernste landbouwkundige en biotechnologische methoden. Een mooi voorbeeld van aangepast gebruik van moderne technieken uit de sfeer van de levenswetenschappen biedt het werk van G. Ruivenkamp¹⁸ (2008). Hij beschrijft een viertal casussen van toepassing van geavanceerde landbouwtechnieken in ontwikkelingslanden, met inzet van biotechnologie. Die toepassingen geschieden op een wijze waarbij de *life science* techniek, maar ook de organisatie eromheen en de gevolgen voor de gemeenschap,

geheel in handen blijven van de betreffende gemeenschappen. De inzet van hoogwaardige technieken die relatief kleinschalig en regionaal toegepast kunnen worden, zie ik als een belangrijke trek van duurzame sociaal-economische ontwikkeling.

Bestuit

Ontwikkelingssamenwerking in de hedendaagse zin is te verstaan als een moderniseringsproject van de rijke, geïndustrialiseerde landen om armere landen mee te nemen in een vergelijkbaar proces van 'ontwikkeling' gericht op (materieel) welvaarts groei via industrialisatie met behulp van wetenschap en techniek. Terechte morele motieven en welbegrepen eigenbelang vormen de achtergrond van deze onderneming, waarbij op politiek niveau thans het eigenbelang domineert. Diezelfde modernisering, die tot ons hoge niveau van productie en consumptie heeft geleid, en die via het globaliseringsproces steeds meer de ontwikkeling in de hele wereld stempelt, heeft de wereld doen belanden in een aantal crises die het bestaan van een groot deel van de wereldbevolking ernstig bedreigt. Het ontwikkelingsmodel van de huidige geïndustrialiseerde landen en van de opkomende economieën is op wezenlijke punten achterhaald en gevaarlijk. Tegelijkertijd is het laten voortbestaan van de schrijnende armoede niet aanvaardbaar. In deze bijdrage wordt gepoogd enkele contouren te geven van een benadering van ontwikkeling en ontwikkelingssamenwerking die het begin van een moreel kader zou kunnen vormen voor een meer duurzame en rechtvaardige ontwikkeling zowel in de rijke geïndustrialiseerde landen als in de ontwikkelingslanden. In deze benadering wordt ontwikkeling gezien als vrucht van een samenleving waarin mensen door te leven in een scala aan instituties, praktijken en verbanden een diversiteit aan waarden simultaan realiseren. Respect voor de eigenheid van die verbanden en voor de samenhang gevende tradities is een voorwaarde voor een recht-

17 J. Visser, *Down to earth* (Wageningen, 2010).

18 G. Ruivenkamp, *Biotechnology in Development: Experiences From The South* (Wageningen, 2008).

vaardige en meer duurzame ontwikkeling. Deze benadering, met name waar die wordt ingevuld vanuit de christelijk-sociale traditie, behelst dus een fundamentele kritiek op de eenzijdig economisch georiënteerde globalisering die de economische en internationale politiek van de rijke landen nog altijd kenmerkt.